

विशाखा कविता संग्रहातील प्रेमकवितांचा चिकित्सक अभ्यास

अभय सुभाष जोशी

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख,

गो. सी. गावंडे महाविद्यालय, उमरखेड

भ्रमणध्वनी – 9420550671

प्रस्तावना :-

ज्ञानपीठ पुरस्कृत कुसुमाग्रज हे मराठीतील श्रेष्ठ कवी. 1942 साली त्यांचा 'विशाखा' हा कविता संग्रह ज्ञानपीठ पुरस्कृत लेखक वि. स. खांडेकर यांनी प्रसिद्ध केला. इतकेच नव्हे तर त्याला विवेचक, विस्तृत अशी प्रस्तावनाही लिहिली होती. त्यानंतर 'विशाखा'च्या अनेक आवृत्या प्रकाशित झाल्या. 'विशाखा' ने एक युगच निर्माण केले. 'विशाखा' म्हणजे कुसुमाग्रज आणि कुसुमाग्रज म्हणजे 'विशाखा' असे समीकरणच जुळले आहे. रसिकांच्या मनावर अधिराज्य गाजविणारा कवितासंग्रह म्हणजे 'विशाखा'. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये 'विशाखा' कविता संग्रहातील प्रेम कवितांचा विचार अभिप्रेत आहे. कुसुमाग्रजांची प्रेमकविता अतिशय हळुवार, तरल आणि हृदयस्पर्शी आहे. 'प्रेम कुणी कुणावर करावे याचा संस्कारपाठच कुसुमाग्रजांनी दिला आणि त्या शहाण्या पिढीने मोठ्या ताकदीने तो स्वीकारला. उत्कट, भव्य, मग ते प्रेम असो की कर्तव्य, त्याचाच स्वीकार केला आणि जगण्यातील मिळमिळीतपणा अवघाच सांडला.'

विशाखा कविता संग्रहातील प्रेमकवितांचा चिकित्सक अभ्यास :-

प्रेम कुणीही करेना

का असे फिर्याद खोटी

प्रेम लाभे प्रेमळाला

त्याग ही त्याची कसोटी (अनामिक)

अशा विविधरंगी भावनांचा उत्कट अविष्कार कुसुमाग्रजांच्या प्रेम कवितेत झालेला दिसतो. प्रीतीची याचना, वंचना, स्वप्नपूर्ती वा स्वप्नभंग या व अशा भावनांचे कल्लोळ सहजपणे, मांडून जाणारी ही कविता आहे. कुसुमाग्रजांच्या अभिजात प्रतिभेच्या स्पर्शाने ही 'प्रेम' कविता प्रेमाच्या विविध रंगांची उधळण करीत उत्कटपणे साकार होत असताना जीवनातील प्रेमानुभव मांडताना अधिकच सुंदर होते.

काढ सखे गळ्यातील
तुझे चांदण्यांचे हात
क्षितिजाच्या पलीकडे
उभे दिवसाचे दूत

अशा हळूवार मखमली शब्दातून 'तुझे चांदण्यांचे हात' म्हणत कुसुमाग्रज प्रेमातील कोवळीक व्यक्त करतात. परंतु असे प्रेमाचे गीत गात असतानाच

ध्येय, प्रेम, आशा यांची
होतसे का कधी पूर्ती
वेड्यापरी पूजतो या
आम्ही भंगणाऱ्या मूर्ती !

ध्येय, प्रेम आणि आशा यांची कधीच पूर्तता होत नाही. प्रेमाच्या प्रांतात वास्तव जीवनात प्रेमाच्या वाट्याला सफलता मिळत नाही. तरीदेखील समुद्र 'किनाऱ्यावर' ते दोघे नसून प्रेमात गुंग झाले असताना त्याला जाणवते की वास्तव, भीषण जगातल्या दुःखापासून आपण खूप दूर आहोत. या किनाऱ्याच्या साक्षीनेच प्रेमाची पूर्ती होत असल्याचा अनुभव तो घेतो.....

होय किनाऱ्यावरती अपुले
आज सखे ते मंगल मीलन
जीवित दर्यापरी, नसे ते
केवळ सुंदर, केवळ भीषण !

हे प्रेम इतके पवित्र आहे की किनाऱ्याच्या साक्षीने ते साकार होतांना, त्याची सुखद अनुभूती घेतानाच त्याला जाणीव होते की या दर्याप्रमाणे, भीषण नसून सुंदर असे हे मीलन आहे.

'तरीही केधवा' या कवितेतून कवीने मात्र आयुष्यातून प्रेम निघून गेल्यामुळे आलेली उदासीनता व्यक्त केली आहे.

दोघात आजला
अफाट अंतर

जुळून पाकळ्या

उडाल्या नंतर

या अल्पाक्षरी कवितेतून कुसुमाग्रज प्रेमाचा एक रंग – भावना साकार करतानाच वाचकाला काव्यानंद ही देतात. मीलनानंतरची ही विरहाची दरी दोघांना एकमेकांपासून इतकी विलग करते की त्या दोघांमध्ये अफाट अंतर निर्माण करून जुळून आलेल्या पाकळ्या आता कायमच्या एकमेकींपासून दूर गेल्या आहेत आणि आता फक्त प्रेमाच्या स्मृती त्रस्त करीत आहेत. उद्धस्त झाल्यानंतरचा अनुभव तो घेत आहे.

आठवे तुझ्या ते

प्रीतीचे मोहळ

आणि हो बिछाना

आगीचा ओहळ !

मनोभंग झाल्यामुळे आयुष्याची होणारी परवड, उद्ध्वस्तपणा कुसुमाग्रजांनी इथे उत्कटपणे व्यक्त केला आहे.

‘ पृथ्वीचे प्रेमगीत ’ म्हणजे कुसुमाग्रजांनी साकारलेले जणू प्रेमाचे महाकाव्यच म्हणता येईल !

युगामागुनी चालली रे युगे ही

करावी किती भास्करा वंचना

किती काळ कक्षेत धावू तुझ्या मी

कितीदा करू प्रीतीची याचना !

विश्वाच्या पसान्यातील पृथ्वी आणि सूर्य या दोघातील तिने केलेली याचना, तिच्या वाट्याला आलेली वंचना, तिचे प्रेमाचे मागणे, त्याने नाकारणे, अशा अनेक भावानुभूतींची उत्कट अभिव्यक्ती कवीने केली आहे.

पृथ्वीच्या रुपाने या कवितेतून प्रेयसीच्या मनातील विविध भाव – भावनांचे मनोहर पिसारे कवीने फुलवले आहेत. प्रेम करायचेच असेल तर सूर्यासारख्या तेजस्वी अशा प्रियकरावरच करावे, दुर्बळांवर प्रीती करण्यापेक्षा त्याचा दुरावाच तिला हवाहवासा वाटणारा आहे.....

परी भव्य ते तेज पाहून पूजून

घेऊ गळ्याशी कसे काजवे

नको क्षुद्र शृंगार तो दुर्बळांचा

तुझी दूरता त्याहुनी साहवे

अशा प्रकारची मनाची उत्कट प्रीती तितक्याच तीव्रपणे व्यक्त करतानाच तिला स्वतःच्या योग्यतेची जाणीव आहे. प्रेमाची उत्कटता वाढली की त्याचे रुपांतर भक्तीमध्ये होत असते. तिचीही अवस्था अशीच झाली आहे. ह्या भक्तीत ती न्हाऊन निघाली आहे.

अमर्याद मित्रा, तुझी थोरवी अन्

मला ज्ञात मी एक धुलीकण

अलंकारण्याला परी पाय तुझे

धुळीचेच आहे मला भूषण

कुसुमाग्रजांची प्रेमकविता अशाप्रकारे प्रेमाच्या प्रांतातली मुशाफिरी करणारी, इथल्या सगळ्याच भाव-भावनांची तरल अभिव्यक्ती करणारी आहे. अशीच एक अनोख्या वळणाची कविता 'शेवटचे पान.' तिचे उत्कट प्रेम त्याच्यावर असताना तो तिच्याकडे वळून पाहत नाही. ती आर्तपणे त्याला विनवते, 'प्रवासी पहा जरा परतून' -आणि तो तर प्रवास करतो आहे, जीवन जगतो आहे जणू त्याला तिच्या प्रेमाची

अन् तिची काहीच जाणीव नाही.

आणि चांदणे सवे घेउनी

दुणावुनी तम जासी निघुनी

कशी साहू रे धुंद रात ही बाहेरुन आतून

प्रवासी, पहा जरा परतून

त्याचं येणं हे असं उदास, खिन्न करणारं आहे. चंद्राच्या चांदण्याचा शीतल शिडकावादेखील तिच्या वाट्याला येण्यापूर्वीच तो सगळे चांदणे घेऊन गेला आहे. आता तिचं सगळं आयुष्यच अंधारुन आलं आहे. धुंद रात्र आतून बाहेरुन तिला त्रस्त करीत आहे. सहन करू शकत नाही ती प्रीतीची आग ! म्हणूनच ती व्याकुळपणे त्याला म्हणते, 'प्रवासी पहा जरा परतून' मात्र असे म्हणताना तिच्या मनात त्याच्याविषयी सदिच्छांचीच अभिव्यक्ती होत राहते.

जाणारच का. सुखात जा तर

बाग मोहरो तव वाटेवर

माग घेत तव चंद्र पुनवेचा येवो गगनातून

प्रवासी, पहा जरा परतून

शेवटले जा पान मिटू दे
सुखेनैव यापुढे तुटू दे
हृदयाचे रेशीम पदी तव बसलेले गुंतून
प्रवासी पहा जरा परतून

‘तू उंच गडी राहसी’ या कवितेतून कुसुमाग्रजांनी अशाच एका प्रेमवीराच्या, प्रियकराच्या भावनांचा फुलोर फुलविला आहे. सर्वच बाबतीत ती त्याच्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे, राजकुमारी आहे. तो तर भर दुपारी रानात घाम गाळत फिरणारा आहे.

प्रीतीस तुझ्या पात्र न हा दीन दरिद्री
शब्दास्तव सम्राट तुझ्या तिष्ठती दारी

ती मोठ्या हवेलीत, महालात राहणारी तर त्याच्यासाठी त्याची कंगाल कुटीच त्याचं सर्वस्व आहे. त्याची दौलत आहे. तिच्यासाठी रुपेरी पात्रात सुग्रास भोजन सहज उपलब्ध आहे आणि त्याच्या वाट्याला मात्र कष्टार्जित ‘जवारी’ची भाकरच आहे. अशा भेदाच्या भिंती दोघांमध्ये असताना त्याला आता वाटते,

काव्यातील कोमेजून जाईल फुलोरा
अन् कण्टक येतील करी मात्र विखारी
स्वप्नांसह जाईल सखे, रात्र सरोनी
येता रवि माथ्यावर संपेल उभारी

तिच्या आणि त्याच्या जीवनातील भेद, ती महालातील राजकुमारी तर तो कंगाल – कुटीत राहणारा कष्टकरी. मग दोघांचे मीलन होणे शक्य तरी आहे का? ही विसंगती सफलता कशी मिळू देईल ?

‘प्रीतिवीण’ या कवितेतून कुसुमाग्रजांनी प्रेमाची महती गायिली आहे.

प्रीतिवीण प्रासाद गमे शून्य जिवाला
येईल चितेचीच कळा इंद्रमहाला !

प्रीती ही माणसाच्या जीवनात सुखाचे इंद्रधनू निर्माण करणारी बाब आहे. प्रीती नसेल तर प्रासादसुद्धा शून्य भासतील. प्रीती नसेल तर फुलातील सुगंध संपून जाईल. चांदण्यातून दाहक ज्वाला निर्माण होतील. प्रीतीतच जीवन फुलते. प्रीतीतच सुख-आशा सामावली आहे. प्रीत सोबत असेल तर

मागोमाग वसंतही येईल. ती नसेल आयुष्यात तर उन्हाळा जीवन शोषून घेईल. हे सांगत कुसुमाग्रज काव्याचे अप्रतिम लेणे साकार करतात.

प्रीतीस नको तख्त नको ताजमहाल

प्रीतीस हवी प्रीती वृथा खन्त कशाला ?

म्हणूनच

हातात सख्या, घालुनिया हात प्रवासा

ये संगति, प्रीतिवर ठेवून हवाला !

असे आश्वासक शब्द दिलासा देऊन जातात.

कुसुमाग्रजांची 'विशाखा' मधील प्रेमकविता संख्येने विपुल नसली तरी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यात प्रीतीचे साफल्य आहे, विरह आहे, स्मृतीचे समाधान आहे. प्रीतीने पराक्रमाच्या आड येऊ नये ही उत्कट इच्छा आहे. त्याच्या -तिच्यातील गरीब - श्रीमंतीमुळे येणारी असमानता -विषमता आहे आणि प्रीती ही क्रीडा मानून भोळ्या -खुळ्या जीवांना खेळविणाऱ्या आणि मातीला मिळविणाऱ्या धुंद मस्तीचेही उत्कट चित्रण आहे. भारतीय संस्कृतीच्या कोषात राहून त्याग, संयम आणि चारित्र्याच्या सर्व परिसीमांना स्पर्श करून प्रेमाचा अर्थ समजावून सांगणारी ही कविता आहे. भारतीय संस्कृतीमधील 'प्रेम' कसे आगळेवेगळे आणि भव्य, उदात्त, मांगल्याने ओतप्रोत भरलेले पवित्र अन तितकेच श्रेष्ठ आहे, हे सांगणारी ही कविता आहे.

xxx

સંદર્ભ ટિપા :-

1. કાલે ડૉ. અક્ષયકુમાર, કવિતા કુસુમાગ્રજાંચી, વિશાખા – અધ્યયન,
સંપાદક ડૉ. ઉષા દેશમુખ, ચેતશ્રી પ્રકાશન, અમલનેર જિ. જલગાંવ પૃ.
102, પ્રથમાવૃત્તી 18 સપ્ટેંબર 1994
- ‘વિશાખા’ (કવિતાસંગ્રહ) – કુસુમાગ્રજ પ્રકાશક – કૉન્ટિનેન્ટલ
પ્રકાશન પુણે.
- ‘વિશાખા’ ભોવતી – ડૉ. અનંત દેશમુખ, પ્રતિમા પ્રકાશન, પુણે પ્રથમાવૃત્તી
15 ઑગસ્ટ 2002
- રસગ્રહણ – કલા વ સ્વરૂપ ગો. મ. કુલકર્ણી, કૉન્ટિનેન્ટલ પ્રકાશન, પુણે,
તૃતીયાવૃત્તી 2000
- ‘વિશાખા’ – અધ્યયન, સંપાદક – ડૉ. ઉષા દેશમુખ, ચેતશ્રી પ્રકાશન
અમલનેર, પ્રથમાવૃત્તી 18 સપ્ટેંબર 1994